

УДК 37. 014.5

Олександр БУЛИГА

Політична діяльність в Почаївській лаврі (1906–1917) як процес руйнації імперського простору

Досліджено витоки та причини постання спеціалізованого типографського братства Почаївського монастиря. Встановлено, що діяльність братчиків переплелась з роботою шовіністичної організації, створеної на початку ХХ ст. у стінах лаври. На основі джерел та історіографічних напрацювань з'ясовано вплив тогочасної політично-релігійної ідеології на жителів Волині. Обґрунтовано, що його результат мав діаметрально-протилежні наслідки до поставлених завдань, пробудивши національну свідомість українців.

Ключові слова: лавра, друкарня, братство, імперія, політика, Україна

Olexander Bulyha

Political activity in the Pochaiv Lavra (1906–1917) as a process of destruction of the imperial space

The origins and reasons for the establishment of a specialized printing fraternity of the Pochaiv monastery are studied. It is established that the activities of the brothers were intertwined with the work of a chauvinist organization created in the early 20th century in the Lavra. On the basis of sources and historiographical works, the influence of the political and religious ideology of that time on the inhabitants of Vohlynia is clarified. It is substantiated that its result had diametrically opposite consequences to the set tasks, awakening the national consciousness of Ukrainians.

Keywords: Lavra, printing house, brotherhood, empire, politics, Ukraine

Проблеми пов'язані з національною політикою Російської імперії щодо українського питання та участь у цьому процесі Православної церкви привертають увагу дослідників. Однією з них є діяльність, на початку ХХ ст., чорносотенної політичної організації Союз російського народу (далі – СРН), членами якої були окремі ченці спеціалізованого братства, що діяло на базі друкарні Почаївської лаври. Актуальність дослідження зумовлена поверненням сучасної російської держави до схеми власного націєтворення, що була притаманна їй в імперський період. Це відображається на поступі сучасних українських монастирів (зокрема Почаївського), які перебувають в юрисдикції московської патріархії.

Різноманітні проблеми дотичні до цієї теми аналізують вітчизняні дослідники І. Омелянчук, І. Рацілевич, І. Самарцев, С. Жилюк, Н. Щербак, Ю. Хитровська, В. Дудар, Я. Цецик, К. Федевич Л. Бережна, А. Боярчук та В. Ричко, російські – В. Кожинов, С. Степанов, В. Колупаєв і Я. Сєдова. Вони розглядають діяльність почаївського відділу СРН, переважно в суспільно-політичному та національно-конфесійному контекстах, не аналізуючи різноманітні аспекти життя чернечого братства.

Друга половина ХІХ ст. була періодом потужної роботи друкарні Почаївської лаври. Наклади монастирських книг доходили до 100 тис. примірників. Ними

активно торгували московські та київські купці. За рахунок отриманих від продажу власної продукції коштів, у монастирській друкарні було модернізовано обладнання, активно продовжувався випуск книг, проте їхній збут значно зменшився наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Це було пов'язано з тим, що синодальні друкарні на місцях, користуючись підтримкою духовної влади витіснили видання Почаївської лаври з місцевих ринків [1, арк. 46 зв.].

Осередком творення типографського братства стала лаврська друкарня. Його ідейним натхненником та організатором був її керівник – архімандрит Віталій Максименко. Причинами постанови братства, які декларували його творці, стало вирішення трьох проблем: 1) отримання нових ринків збуту, які дадуть можливість ефективно працювати монастирській друкарні; 2) справедливе розподілення прибутків, що приносить друкарське виробництво всередині лаври; 3) спрямування монастирських видань на народні маси, задля прищеплення їм християнських чеснот та патріотичних почуттів до російської держави [1, арк. 45–50 зв.].

З 1903 р. монастирською друкарнею керував о. Віталій. У 1906 р. він очолив Почаївське відділення Союзу російського народу (далі – ПВ СРН), яке ставило за мету розвиток російської (руської) самосвідомості та об'єднання усіх “російських людей” в ім'я імперії, форпостом якої вважалася Православна церква. Православ'ю, як структурній державній ланці, відводилося особливе значення. Саме тріада “Самодержавство, Православ'я, Народність” – розцінювалася як основне благо імперії. Архімандрит Віталій активно взявся реалізовувати монастирські видання на теренах, що входили в орбіту впливу обителі, поширюючи дрібні друки. Він фактично очолював і монастирську друкарню, і політичний партійний осередок, і спеціалізоване братство, яке розпочало свою діяльність у 1909 р. Усі ці три підрозділи, що працювали в Почаївській лаврі діяли з метою забезпечення розвитку російської самосвідомості, об'єднання усіх громадян в ім'я зміцнення імперії, однією з передових позицій якої вважалася Православна церква. Для цього відбувалось нарощування потужності монастирської друкарні. Її продукція повинна була впливати на морально-політичний стан суспільства.

Духовний собор – дорадчий орган лаври, вбачаючи в братстві структуру неприбуткової діяльності чернечої обителі, яка повинна жити лише керуючись монастирським уставом, не підтримав кроки спрямовані на активізацію роботи друкарні. Лише прихильність архієпископа Житомирського і Волинського Антонія (Храповицького) дала можливість реалізувати план о. Віталія стосовно організації нового рівня друкарської справи в Почаївській лаврі, шляхом створення в монастирі спеціалізованого братства. Як наголошував останній, його зусилля щодо відродження друкарні були зустрінуті “[...] Лаврським начальством недобррозичливо; і якби не особлива підтримка архієпископа Антонія, то Почаївській Друкарні довелось би животіти в колишньому її стані” [1, арк. 47 зв.].

Новий корпус, у якому розмістились братські – друкарня, лікарня та храм, розташовувався на новозбудованій монастирській території. Братство працювало по суті автономно. Враховуючи бажання архімандрита лаври архієпископа Антонія, Духовний собор погодився на те, щоб типографське братство було своєрідною структурною одиницею Успенської обителі. Його членами ставали насельники лаври, які давали письмову обітницю дотримуватись монастирських правил та виконувати покладений на них друкар-

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

ський послух не отримуючи за це грошової винагороди. Типографське братство було своєрідним допоміжним підрозділом Почаївської лаври, який мав вузьку спеціалізацію та функціонував в її складі. Його члени, проживаючи в монастирі, вважались найперше братчиками-друкарями, а лише потім ченцями. Для них основним документом, який регламентував їхню діяльність в стінах обителі був не чернечий устав, а власна підписка члена даного братства. Кожен його послухник давав письмове зобов'язання в тому, “що перепрошуватись в Лавру з друкарні не буду; інакше мене як більш нетерпимого брехуна та користолюбця начальство може зовсім звільнити з обителі” [1, арк. 43].

Типографське братство поступово розширювало напрямки своєї діяльності. Згідно підтримки архієпископа Антонія, в Успенській обителі було запроваджено спеціальний видавничий капітал, куди надходила частина грошей, виручених від продажу книг, що побачили світ у монастирській друкарні. Для її роботи членами Духовного собору було підготовлене спеціальне “Положення”. 13 серпня 1910 р. цей регламентаційний документ затверджений архієпископом Антонієм [2, арк. 14]. Згідно “Положення”, Почаївська лавра зобов'язувалась надати друкарні приміщення для роботи. Її штат мав складатися з 18 осіб та міг збільшуватись за рахунок утримання із засобів самої друкарні. Вона повинна була передавати Почаївській обителі надруковані богослужбові книги, переплітати та реставрувати монастирські друки та забезпечувати різні установи необхідною кількістю книг та бланків. Лавра, керуючись “Положенням”, за ці послуги надавала друкарні лише підтримку, зобов'язавши “в інших потребах справлятися власними коштами” [2, арк. 14. зв.].

Кількість членів друкарського братства невинно зростала. Через два роки від початку своєї діяльності, у 1911 р., за свідченням самих братчиків, “малолюдне Братство зросло всемеро” [3, с. 35]. Про подальшу його структуризацію свідчить своєрідний штатний розпис членів братської організації – “Розклад послухів типографського Братства”, розроблений о. Віталієм 19 вересня 1914 р. Згідно цього документа керівником друкарні та завідувачем братства був “типограф”, а “помічник типографа” був редактором “Почаївського Листка”. Кількість братських послухників, згідно штату, нараховувала 191 одиницю, з яких в наявності було заповнено 53 місця, при 138 вакансіях. Окрім того до штату входили відділення типографського братства, які працювали на “Козацьких могилах”, “Крижевському, Здолбунівському, Рудненському подвір'ях”, “Андріївському хуторі”, а також “Складі в Кременці”. Це додатково 113 послухників (33 вакансії) [1, арк. 63–68 зв.].

Архімандрит Віталій головне завдання братства вбачав у зростанні ролі друкарні, задля протистояння впливу унії та наданні йому, у зв'язку з цим, більших прав у власній діяльності. Вважаючи, що монастирська друкарня активно почала працювати ще в часи ігумена Йова Желіза (початок XVII ст.), він був переконаний, що на початку XX ст. її призначення не змінилось. “В даний час життям ставляться Друкарні на чергу ті самі завдання, заради яких вона і заснована була при Преп. Йові: боротьба з унією за душу рідного нам Галицького народу. Завдання ці тим легше та успішніше будуть виконуватися Друкарнею, чим менше залишиться гальм на шляху її діяльності, чим більше їй дано буде простору” – наголошував о. Віталій в “Доповідній записці про Друкарню Почаїво-Успенської Лаври” за 1914 р. [1, арк. 50 зв.].

Для забезпечення виконання усіх завдань, що стояли перед типографським братством у лаврі започатковане трьохрічне навчання учнів, які бажали опанувати певні професійні навички видавничої справи. Завідувач лаврської друкарні укладав “Умову” з батьками, які віддавали своїх синів на навчання. Учні навчалися та працювали безоплатно та отримували безкоштовні одяг, харчування та житло. У випадку залишення чи відрахування учня з друкарні, батьки зобов’язувались “сплатити в Почаєві 50 руб.” [1, арк. 44]. Архімандриту Віталію Духовним собором надавалось право подавати позови до суду у випадку порушення батьками укладеної “Умови” та бути уповноваженим при розгляді відповідних справ [1, арк. 29].

Загальні витрати лаври на друкарню були відчутними та могли стати причиною боргів для Успенської обителі. У зв’язку з цим, Духовний собор звертався до архієпископа Антонія з проханням “про звільнення Лаври хоча би від однієї третини частини всіх витрат спрямованих на друкарню, у вигляді придбання на свої кошти опалення для типографських приміщень, на що друкарня має доходи від продажу книг колишнього та поточного продажу преси та продажу друкованих журналів” [1, арк. 24–24 зв.].

Нарощуючи свої потужності, урізноманітнюючи власні видання, Почаївська друкарня ставала значним осередком морально-патріотичного просвітництва, що активно спрямовувалось на монастирських прочан. Останнім, разом із християнськими чеснотами, прищеплювалась ідея “російської єдності”. Простір впливу видавничої діяльності друкарні постійно зростає. Задля подальшого успішного існування братство претендувало на отримання все більших автономних прав. Також, братчики вимагали від монастиря значної фінансової підтримки. Лавра, всупереч “Положенню”, змушена була фінансувати діяльність друкарні в значно більших об’ємах, ніж їй це належало, тому що виконувала не лише завдання братства, а й працювала згідно з поточними дорученнями Духовного собору.

Братство не припиняло свою діяльність і в складні для обителі роки. В період Першої світової війни воно й надалі намагалось діяти при значному фінансуванні власних потреб з боку монастиря. Про це свідчить доповідь Духовного собору архієпископу Євлогію (Георгієвському) (1914–1919), наступнику владики Антонія на волинській кафедрі, від 1 квітня 1918 р. У ній, зокрема, зазначається: “Лавра не знаходить можливим допомогти Братству, тим більше, що о. Віталій має забезпечення для Братства – 40000 капіталу в Почаєво-Волинському Народному Кредиті, що видно з його рапорту від 15 вересня 1917 року. Найважливішого ж у Лаври капіталу не вистачає навіть на невідкладний ремонт, до якого Лавра повинна приступити, по закінченню війни” [4, арк. 33].

Події, що проходили в Російській імперії після революції 1905 р. сприяли активізації діяльності СРН в Україні. Найчисленнішим і найрозгалуженішим відділом СРН у Південно-Західному краї був Почаївський відділ. 1908 року до його складу входило 1 тис. 155 організацій, об’єднували, за даними поліції, 104 тис. 289 осіб. Переважну більшість членів Пів СРН склали селяни-общинники [5, с. 48]. Їхню загальну кількість керівництво Почаївської союзницької організації значно перебільшувало, вказуючи до 2 млн осіб [6].

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

За активної участі патронів ПВ СРН архієпископа Антонія та архімандрита Віталія, Почаївський монастир став центром чорносотенного руху на Волині. Про політичний напрямок діяльності частини почаївських ченців згадував у своїх спогадах архієпископ Євлогій. Він, зокрема, зазначав: “Братія добра, скромна, не надто дисциплінована, трохи була залучена в політику. Намісник Лаври, старий о. Паїсій, на неї впливати, здається, не міг. Головну роль в Лаврі грала Почаївська друкарня та її очільник архімандрит Віталій (Максименко). Обслуговуючі друкарню монахи (їх було чоловік 30–40), разом зі своїм главою, представляли щось на кшталт “держави в державі”. У них була своя церква, вони мали свій гуртожиток – окремий корпус [...] Призначення друкарні було не так розповсюдження релігійної освіти в народі, скільки політична боротьба “типографщиків” в дусі “Союзу російського народу” з усіма інакодумцями” [7, с. 246].

Діяльність ПВ СРН по утвердженню ідеології “крайнього русифікаторства”, за визначенням митрополита Іларіона (Огієнка), “не відповідала ані місцевим умовинам, ані місцевій історичній традиції, ані духові часу” [8, с. 356]. Загалом союзники активно підтримуючи тріаду “Самодержавство, Православ’я, Народність”, заперечували право українців бути окремим народом. СРН представляв російські шовіністичні кола, які впливали на позицію влади щодо українського питання [9]. Своїми ворогами союзники вважали також усіх тих, хто не сповідував “офіційне” православ’я. Почаївський монастир “зробився цитаделлю так званого чорносотенного руху, який, виставляючи своїм гаслом боротьбу з польським та жидівським елементами й укріплення самодержавія, був, по суті, проявом російського націоналізму, і з особливим завзяттям виступав проти “мазепинства”, себто українства на сторінках видаваного монастирем “Почаївського Листка””, – зазначав Д. Дорошенко [10, с. 138].

Значна частина волинських сіл ставали колективними членами ПВ СРН. На 1908 р. чисельність членів союзницьких осередків коливалась від одного десятка (найменше дві особи) до кількох сот осіб (найбільше 255) [11, арк. 2]. Окремі сільські організації мали союзний прапор, одиниці відкрили чайні, лавки, кредитні товариства. У селі Локачі Володимир-Волинського повіту працювала союзна пожежна дружина. Капітал деяких партійних осередків складав від 2 до 20 рублів [11, арк. 2 зв.]. Для поширення своїх ідей у маси, керівники ПВ СРН, більшість із яких були монастирськими духівниками, активно застосовували періодичну пресу. Головний ініціатор цього – архімандрит Віталій, спочатку намагався використати для партійної пропаганди існуючий щотижневий монастирський часопис “Почаївський Листок”. Надалі ідеї союзників публікувались у новому виданні “Почаївські іжевістія”, що стало своєрідним органом місцевого відділу СРН. Воно виходило з вересня 1906 р., як щоденна газета. Дозвіл на це був наданий архієпископом Антонієм, після звернення архімандрита Віталія, та визнання Духовним собором “що видання такого часопису було б вельми своєчасно” [12, арк. 29].

Редактором часопису став ієромонах Іліодор (Труфанов), про якого архієпископ Антоній писав: “[...] палкий і дуже хворобливий юнак 26 років, абсолютно нехитрий і щирий [...] має найкращі наміри по відношенню до Церкви і Вітчизни” [13, с. 121]. 28 серпня 1906 р. він зарахований до складу братії Почаївського монастиря [6].

Своє завдання “Почаєвські іжевістія” вбачали в тому “щоб простий народ, селянський люд православний, знав правду і вмів відстояти свої святині: Віру святу православну, Царя білого Самодержавнаго та Росію *русскую, а не польсько-єврейсько-вірменську*” [13, с. 121] (курсив – *О. Б.*). Щоправда надалі радикалізм видання поступово вщухав (виділене курсивом було вилучене) [14, с. 1]. Політичне спрямування даного видання, друк матеріалів, що були не властиві для монастирських часописів змусили намісника Почаївської лаври архімандрита Амвросія “дипломатично”, пославшись на зайнятість, “яка не дає можливості акуратно стежити за цим виданням і безперервно вести справу цензурування”, прохати архієпископа Антонія звільнити його від цих обов’язків [12, арк. 38–38 зв.]. На сторінках “Почаєвських іжевістія” регулярно критикувались представники тодішньої центральної влади. У зв’язку з цим, питання про це розглядалось навіть міністром внутрішніх справ П. Столипіним. Синод, реагуючи на ситуацію, що склалась, своїм указом від 16 липня 1909 р. вирішив в Успенській Почаївській лаврі “видання Почаєвських іжевістія” як духовного органу припинити [15, арк. 1 зв.]. Надалі в монастирі, замість заборонених “Почаєвських іжевістія” видавався часопис “Рускій інок”, який друкувався паралельно з “Почаївським Листком” [16, арк. 1 зв.]. Саме ці видання почали відігравати головну роль в представленні та розповсюдженні союзних ідей.

З метою залучення населення Волині до вступу в СРН було засновано банк “Почаєво-Волинський народний кредит”, його статут затверджений у лютому 1911 р. Головним полем діяльності банку було надання коштів на придбання землі членам союзу. Агітатори СРН виступали також за передачу земельних ділянок панів-католиків селянам, щоб послабити позиції прихильників Католицької церкви в регіоні. У зв’язку з цим, популярність праворадикального руху в Україні зростала. Як вказує І. Омелянчук “основну масу членів ПВ СРН становили місцеві селяни, в силу своєї приналежності до православ’я, вони ідентифікували себе як росіяни й протиставляли себе полякам-католикам і юдеям” [6, с. 50].

Монастирське братство започатковувалось на базі монастирської друкарні, за посередництва якої через діяльність ПВ СРН в Почаївську лавру відкрито увійшла політика. Його юридична перереєстрація, “Волинським Губернським по справам про товариства Присутствієм”, відбулась 4 вересня 1909 р. [17, с. 1]. Її проведення було викликано тим, що ПВ СРН, який з 1906 р. діяв згідно із загальним статутом організації, створив регіональний статут цієї політичної сили. Затвердження окремого від загального статуту Почаївського Відділу СРН зумовлено трьома мотивами місцевих союзників: 1) бажанням придбати Козацькі Могили під Пляшевою – місце загибелі українського козацтва в Берестецькій битві з поляками в 1651 р. Згідно із загальним статутом це міг робити тільки Петербурзький союз; 2) незгодою з положенням 3-ої статті загального статуту, “за якою під православ’ям однаково розумівся як розкол, так і наша істинна православна віра”; 3) потребою відродити “братства в повній їх силі та значенні для російського народу” [18, с. 7]. Таким чином створення в 1909 р. спеціалізованого типографського братства в Почаївській лаврі було обумовлене також і політичною доцільністю.

9 червня 1914 р., на з’їзді благочинних Волинської єпархії, що проходив у Почаївській лаврі, політичну діяльність православних християн у складі СРН було визнано

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

шкідливою. Головним питанням, яке розглядали учасники з'їзду було оновлення діяльності парафіяльних братств та звільнення їх від політики. Прийнятий новий устав братств передбачав їхню реорганізацію, яку, проте, не вдалося здійснити через початок Першої світової війни [19, с. 140]. З початком лютневої революції 1917 р., в Росії було заборонено всі монархічні організації, у тому числі і СРН. Перестав існувати і почаївський його осередок.

Спеціалізоване типографське братство та ПВ СРН мали значний вплив на видавничу справу монастирської друкарні. Спрямовуючи її продукцію на народні маси, з метою православно-патріотичного просвітництва, нав'язуючи ідеї єдиного російського народу – почаївські союзники були, значною мірою, пропагандистами політичних, аніж проповідниками християнських цінностей. Керівник чорносотенного осередку в стінах Успенської обителі архімандрит Віталій став одним з тих провідників великодержавного шовінізму, які заперечували національну ідентичність українців. Він уподібнювався до тих, хто намагався зробити усе можливе, щоб існував лише єдиний російський народ.

Ще наприкінці XIX ст., з метою перемішування українців та росіян барон О. Корф, флігель-ад'ютант Олександра II, у часописі “Громадянин” (1893 № 38) рекомендував, щодо України – проводити “розповсюдження в краї до надзвичайності дешевих російських книжок” [20, с. 9]. Ту ж саму політику проводив о. Віталій. Він монастирськими виданнями, які також були порівняно не дорогі, а інколи й безкоштовні, долучився до великоімперської національно-перемішувальної політики Росії.

1906–1917 роки ознаменувалися для Почаївської обителі активною підтримкою ідеї існування єдиного російського народу, об'єднуючою силою якого вважалась Православна церква. Яскраво це проявилось в організації типографського братства та діяльності почаївського осередку політичної організації СРН. Проникнення в лаврське середовище впливу політики було викликane суспільним розвитком тогочасної Росії. Помпезні святкування різноманітних дат в історії Почаївської обителі готували підґрунтя для формування релігійно-політичного “єдиномислія” не лише монастирських насельників, але й тих людей, на яких вони мали вплив. У зв'язку з цим, Почаївська лавра поступово збільшувала дистанцію від усіх, хто не сповідували “офіційне” православ'я. Робота в монастирських стінах політичної організації СРН та створення типографського братства стало результатом суспільно-релігійних процесів, що відбувалися в Успенській обителі та на території держави, де вона розташовувалась. Суб'єктивним чинником у поступі спеціалізованого братства та ПВ СРН стала активна діяльність архімандрита Віталія. Очолоюючи монастирську друкарню він використовував її, як середовище сакральне та політичне. Суспільні та релігійні причини, що викликали братство до життя мали спільне підґрунтя. Основними напрямками роботи братчиків було поширення ідей християнських та політичних засобами друкарства. Одночасно з проведенням місіонерських практик братство, виконуючи політичне замовлення, залучалося й до реалізації непритаманних для його статусу завдань. Християнське просвітництво, чим і належало займатись релігійній інституції, мало свій позитивний ефект. Здійснення ж політичних функцій закономірно призвело до негативних наслідків: загального фіаско ідеї імперської цілісності, що ґрунтувалась на авторитеті Православної церкви – головній ланці єднання “русского народа” з

монархічною владою, яку братчики підтримували та сакралізували; заперечення ними існування українського етносу, права на рівне співіснування представників різних народів та деномінацій, які населяли територію, що входила в орбіту впливу монастиря, а також усієї імперії, приниження братчиками національної та релігійної гідності неправославних громадян.

Політизація життя Почаївської лаври була зумовлена усім процесом розвитку Православної церкви в Російській імперії. Саме в цій обителі, найбільш яскраво та самобутньо проявились особливості тогочасного релігійно-державного життя, багато в чому завдячуючи харизматичній постаті архімандрита Віталія. Він намагався усім своїм дітищам, що були тісно пов'язані між собою (монастирській друкарні, політичній партії та спеціалізованому братству), надати максимальних прав для самостійного існування, щоб виконувати головне завдання, яке ставив перед ними – “розвиток народної російської самосвідомості та міцне єднання російських людей всіх станів і станів Волині та сусідніх губерній, для спільної роботи на користь дорогої нашої Батьківщини – Росії єдиної і неподільної” [17].

Непритаманна для Почаївської лаври як релігійної інституції політична діяльність свідчила про загальну кризу тогочасного російського суспільства. Її наслідком став закономірний розпад імперії та ліквідація СРН – політичної сили, яка її активно підтримувала. Не визнання існування українського народу, на землі якого постала, жила та розвивалась Успенська обитель, як самостійної етнічної одиниці, віднесення його до єдиного “русского древа” було відкритим викликом українству окремих представників Російської православної церкви та шовіністичних політичних сил держави. Члени СРН, йдучи в фарватері чорносотенного руху Російської імперії, в Почаївській лаврі намагались розіграти карту російського єднання, проте їхні спроби лише пробуджували у волинян приспану національну свідомість. Свідченням цього стали заходи Лаври (1910–1914) по вшануванню українських козаків – учасників Берестецької битви, як “русских воинов” [21].

На сторінках “Почаївського Листка”, під імперськими гаслами активно висвітлювався увесь процес ініційованого о. Віталієм створення чернечого осередку на Козацьких Могилах та будівництва відповідного храму-пам'ятника. Пошанування козаків полеглих під Берестечком та можливість волинянам друкувати в цьому часописі власні твори рідною мовою, допомагало українцям осягати свою національну приналежність та окремішність. Саме цього боялись реалізатори політики царського самодержавства, яка була спрямована на повне злиття українського та російського народів. Тогочасна активна участь волинян та представників інших українських етнічних регіонів у вшануванні українського козацтва полеглого під час Берестецької битви, вказала на підсвідоме розуміння їхньої спільної генетичної причетності до подвигу учасників національно-визвольних змагань XVII ст.

Архієпископ Антоній, архімандрит Віталій, ієромонах Іліодор прибувши на Волинь з поза меж України заперечували буття українців, принижували інші народи, боролись за єдину Росію, проте не змогли змінити процеси суспільного розвитку. Їхня політична сила перестала існувати, імперія розвалилась. Цей урок необхідно засвоїти тим, хто хоче тепер повернути минуле в сьогодення.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

1. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). Ф. 258. Оп. 2. Спр.1827. 104 арк.: Історична довідка... про роботу лаврської друкарні.
2. ДАТО. Ф. 258. Оп. 2. Спр. 1768. 98 арк.: Положення про лаврську друкарню... 1910–1912 рр.
3. Колупаев В. Е. Православная книга русского зарубежья в 1-ой половине XX века: из истории типографского братства Иова Почаевского Волинь – Карпаты, 1903–1944. Москва. Пашков дом, 2010. 272 с.
4. ДАТО. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 193. 61 арк.: Донесення, листи, розпорядження, рапорти та інші документи про збитки завданні Лаврі під час війни, оренду лаврського майна та інших питань.
5. Омельянчук И. В. Черносотенное движение на Украине в 1904–1914 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01. Київ, 1997. 195 с.
6. Седова Я. Вклад иеромонаха Илиодора (Труфанова) в создание Почаевского отдела Союза русского народа. URL: https://ruskline.ru/author/s/sedova_yana_anatolevna.
7. Євлогій Митрополит. Путь моей жизни. Париж: YMCA Press, 1947. 678 с.
8. Іларіон Митрополит. Фортеця Православія на Волині Свята Почаївська Лавра. Вінніпег, 1961. 398 с.
9. Рацілевич А. Репресивна політика царизму щодо українського національного руху на Волині (1900–1917 рр.). URL: http://eprints.zu.edu.ua/4865/1/Ratsilevi4_2.pdf
10. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле, 1901–1914 роки. Вінніпег: Тризуб, 1949. 167 с.
11. ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4624. 24 арк.: Сведения об отделах союза русского народа по Волини на 1908 год. Почаев. Типография Почаево-Успенской Лавры. 1908. 35 с.
12. ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4607. 50 арк.: Справа про видання при лаврській друкарні “Почаївських відомостей” і “Почаївського Листка”.
13. Жилиук С. І. Російська православна церква на Волині (1793–1917). Житомир: Журфонд, 1996. 173 с.
14. Открыта подписка на 1907 год. *Почаевские известия*, 1907. № 16. С. 1.
15. ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4736. 2 арк.: Указ Синоду від 16 липня 1909 року про заборону видавати “Почаївські відомості” через вміщені у них критичні замітки на посадових осіб.
16. ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4795. 9 арк.: Рапорти друкаря Лаври про видатки редакції “Почаївського Листка” та “Російського ченця”.
17. Рівненський краєзнавчий музей. VIII Д 1624/29: Устав Почаевского Союза Русского Народа. Типография Почаево-Успенской Лавры, без року. 10 с.
18. О новом уставе Почаевского Союза Р. Народа. *Прибавление к Почаевскому Листку*. 1909. № 55. С. 6–9.
19. Объятия Отча... Очерки по истории Почаевской Лавры / [авт. тексту свящ. В. Зеленский]. Киев: Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2000. 192 с.
20. Околітенко Н. На порозі вічності. Букварь Южнорусский – остання Шевченкова книжка. *День*. 2014. № 78. С. 9.
21. Булига О. Почаївська Свято-Успенська лавра – організатор увіковічення пам’яті українського козацтва, полеглого у Берестецькій битві. *Берестецька битва в історії, літературі та мистецтві*: наук. зб. Рівне, 2001. С. 122–129.